

Ebû İşhâk eř-Şâtıbî'nin (790/1388) Şahsı ve Eserlerinin Künyelerine Dair Bilgiler Üzerine Bir Deęerlendirme

Burhan BALTACI*

ABSTRACT

Abû İşhâq İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed al-Lakhmî al-Shâtîbî (d.790/1388) is one of the important muslim thinkers and jurists (faqîh). This study contains confusions about Abû İşhâq Shâtîbî's biography and his works (al-Muwâfaqât, al-F'tisâm...) and the reasons for it.

KEYWORDS: *al-Shâtîbî, al-Muwâfaqât, al-F'tisâm, Shâtîbî's Works.*

GİRİŞ

Ebû İşhâk eř-Şâtıbî (790/1388) İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip usûl âlimidir. Onun şahsı, eserleri ve fikirleri ile ilgili olarak akademik çalışmalarda yer alan bilgilerde çeşitli karışıklıklar olduğuna ilişkin tespitlerimizi bu makalede ele almak istiyoruz. Kur'ân'ı yorumlama yöntemine dair fikir ve görüşlerine dair verilen bilgilerde yer alan hatalar bu makalenin sınırlarını aşması sebebiyle burada değerlendirilmemiştir.¹ Şâtıbî'nin şahsı ve eserleri hakkında kaynaklarda ve akademik çalışmalarda yer alan bilgilerdeki karışıklıklar belirtilirken verilecek örneklerde yer alan eserler, çalışmalarımız esnasında da azamî istifade ettiğimiz ve değerli ilim adamlarına ait kaynaklardır. Verilerdeki karışıklıkların –ileride belirtilecek sebeplerle- bu eserlerde yer alması, bu kaynakların değerinden bir şey kaybettirmez. Bizim yapmak istediğimiz ise, çeşitli sebeplere dayanan ve zaman içerisinde de tekrar edilen bu hataların ortaya konulması ve tekrarının önlenmesine bir katkıdan ibarettir. Yaptığımız bu çalışma esnasında da hatalar oluşursa bunlar da bilimsel ölçülerle ortaya konulmaya muhtaçtır.

* **Dr.**, Çukurova Ün. İlahiyat Fakültesi, baltaciburhan@hotmail.com.

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Burhan Baltacı, *Şâtıbî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 29 vd.

ŞÂTİBÎ İLE İLGİLİ VERİLERDEKİ KARIŞIKLIKLAR

A. ŞAHSI İLE İLGİLİ KARIŞIKLIKLAR

Ebû İshak eş-Şâtübî'nin şahsı ile ilgili karışıklıkların en dikkat çekeni, onun kıraat âlimi olan Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Firrûh eş-Şâtübî (590/1193)² ile karıştırılmasıdır. Kıraat âlimi olan Şâtübî, Ebû Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî'nin (444/1052) Kıraat-ı Seb'a'ya dair *et-Teyisîr fî'l-Kırâati's-Seb'* isimli eserine,³ ezberlenmesi ve öğretimi kolay olması için, eş-Şâtübîyye olarak da bilinen *Hurzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî* isimli manzum şerhi yazmıştır.⁴ Bu eserde kıraate dair meseleleri 1173 beyitle ihtisar etmiştir.⁵

Bu noktadaki karışıklığa örnek olarak *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine* adlı eserdeki Şâtübî'ye yapılan atflar verilebilir.⁶ Bu eserde Şâtübî'ye üç yerde atf yapılmaktadır. Bunlar; "...Mısır'da kurulan el-Fâdiliyye Medresesi'nde ünlü Kurân bilgini Şâtübî (790/1388) tarafından kırâ'at dersleri verilmiştir..." ifadesi⁷ ile "...Bu duruma dikkat çeken ünlü bilgin Şâtübî şöyle demektedir: ..." ifadeleri ile başlayan Şâtübî'den alıntılar⁸ ve "...Ünlü din bilim uzmanı Şâtübî, konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: ..." cümlesi ile başlayıp devam eden alıntıdır.⁹

Bu üç atfta da Ebû İshâk eş-Şâtübî'nin kastedildiği; eserin sonundaki "Karma Dizin"de bir arada verilmelerinden,¹⁰ bilimsel teamül gereği şahsın adının ilk geçtiği yerde vefat tarihinin (790/1388) olarak verilmesi ve sonrakilerde verilmemesinden, son iki atfta Şâtübî'nin en önemli eseri *el-Muvâfakât*'ın kaynak gösterilmesinden anlaşılmaktadır.

Hâlbuki bu eserde son iki atfta adı geçen Şâtübî, konumuza temel teşkil eden ve *el-Muvâfakât* adlı ünlü eserin sahibi olan usûl âlimidir. İlk atfta adı geçen Şâtübî ise 590/1193 yılında vefat eden meşhur kıraat âlimidir. *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine* adlı eserde Şâtübî'nin adının ilk defa geçtiği yerde verilen dipnotta kaynak olarak kullanılan eserler de¹¹ onun kıraat âlimi olan Şâtübî

2 Kıraat âlimi olan Şâtübî, hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Çollak, Fatih, *Kırâat İlminde İmâm Şâtübî ve Şâtübîyye*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s.20-87.

3 Ebû Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî (444/1052), *et-Teyisîr fî'l-Kırâati's-Seb'*, tsh. Otto Pretzl, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

4 İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, MÜİF. Vakfı Yay., İstanbul 1995, s.247; Mustafa İbrâhîm Meşîni, *Medresetu't-Tefsîr fî'l-Endelus*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1406/1986, s.74; Carl Brockelmann, *GAL.*, Leiden 1938, I, 517.

5 Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Çollak, *Kırâat İlminde İmâm Şâtübî ve Şâtübîyye*, s.88 vd.

6 Hasan Elik, *Kur'an'ın Korunmuşluğu Üzerine*, MÜİF. Vakfı Yay., İstanbul 1998. (Kur'an'ın korunmuşluğu ile ilgili olarak verilen bilgilerde Şâtübî'nin görüşlerine yapılan atflar ve değerlendirmeler için bkz. Baltacı, *Şâtübî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, s.35-38.)

7 Elik, *age.*, s.168.

8 Elik, *age.*, s.175-176.

9 Elik, *age.*, s.198-199.

10 Elik, *age.*, s.226.

11 bkz. Elik, *age.*, s.168, dpn.4. Bu dipnot bilgisinde yer alan kaynaklar tetkik edilecek olursa anılan kaynaklarda kıraat âlimi Şâtübî'den bahsedildiği görülecektir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî (748/1348), *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr alâ't-Ta-*

olduğunu ve Ebû İshâk eş-Şâtîbî ile karıştırıldığını/aynı şahıslar sanıldığını doğrulamaktadır.

B.ESERLERİ HAKKINDAKİ KARIŞIKLIKLAR

a.el-Muvâfakât ile İlgili Olanlar

*el-Muvâfakât Şâtîbî'nin en önemli ve en meşhur eseridir.*¹² Şâtîbî bu eserini *el-Muvâfakât* olarak adlandırırken,¹³ Draz'ın hazırladığı baskıda "*el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerîa'* ", Muhammed Hıdır ve Muhammed Huseyin Mahlûf'un hazırladıkları baskıda da "*el-Muvâfakât fî Usûli'l-Ahkâm*" olarak isimlendirilmiştir.¹⁴ Şâtîbî hakkında müstakil bir çalışma yapan Ahmed Raysûnî de bu hususa işaret etmekle beraber bu ziyadeliklerin hangi sebeple yer aldığına bir anlam veremediğini belirtmektedir.¹⁵

bakâti ve'l-A'sâr, I-IV, thk. Tayyar Altıkulaç, İstanbul 1995, III,1110-1115; Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, (h.833), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I-II, nşr. G. Bergstraesser, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1982, II,20-21.

12 Bkz. Ahmed Bâbâ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed Bâbâ et-Tinbukî (h.1032), *Neylu'l-İbtihâc bi Tatrîzi'd-Dîbâc* (İbn Ferhûn'un *ed-Dîbâc'* ile birlikte), Mısır h.1351, s.48; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. 'Alî el-Endelûsî Mucârî, (h.862), *Bernâmecul-Mucârî*, nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Beyrut 1982, s.118; Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Munestirî Mahluf, *Şeceratu'n-Nürî'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Kahire h.1349, s.231; Zirikli, Hayruddîn, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li-Eşheri'R-Ricâl ve'n-Nisâ*, I-X, ys. 1954, I,71; 'Abdu'l-Vehhâb İbn Mansûr, *A'lâmu'l-Mağribi'l-'Arabî*, ys. 1979, I,133. *Muvâfakât* hakkında geniş bilgi ve önemi ile ilgili olarak bkz. Ubeydî, Hammâdî, *eş-Şâtîbî ve Makâsîdu's-Şerî'a'*, Beyrut 1992, s. 97, 104 vd.; Alî, 'Abdurrahmân Âdem, *el-İmâm eş-Şâtîbî 'Akîdetuhû ve Mevkîfuhû mine'l-Bide'i ve Ehlihâ*, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd 1998, s. 73-76; Ahmed Raysûnî, *Nazariyyetu'l-Makâsîd İnde'l-İmâm eş-Şâtîbî*, el-M'ahedu'l-'Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, Virginia 1995, s.111-113; Muhammed Hâlid Mes'ûd, *İslam Hukuk Teorisi (Islamic Legal Philosophy)*, trc. Muharrem Kılıç, İz Yay. İstanbul 1997, s.109-110, 171-180; Âl-u Selmân, *Muvâfakât Mukaddimesi*, I,5 vd.

13 *el-Muvâfakât*, I,11; *el-İ'tisâm*, s.16.

14 *el-Muvâfakât* baskıları: 1.İlk defa 1302/1884'te Zeytûne Üniversitesinden Sâlih el-Kâyıcı, Alî eş-Şenûfî ve Ahmet el-Vertânî tarafından basıma hazırlanarak Tunus hükümet basımevi tarafından dört cilt olarak yayınlanmıştır. 2.Musa Cârullah'ın yazdığı Türkçe önsözle 1327/1909'da Tataristan/ Kazan'da birinci cildin 189 sayfası yeniden basılmıştır. 3.Üçüncü basım (ikinci tam basım) (1341/1922-1923) Kahire Selefîye matbaasında Ezher Üniversitesi Rektörü Muhammed Hıdır Hüseyin (I-II) ve Muhammed Huseyn Mahlûf (III-IV) ta'likî ile Mısır devleti din işleri daire başkanı Muhammed Hasaneyn el-Adevî tarafından basıma hazırlanmıştır. 4.Dördüncü basım, Mustafa Muhammed (ts.) matbaasında Şeyh Abdullah Draz'ın geniş notlarıyla yapılmıştır (I-IV). Eserin bu basımı esas alan Türkçe tercümesi, Mehmet Erdoğan tarafından yapılmıştır. (İz Yayıncılık İstanbul 1990.) 5.Beşinci basım ise; Muhammed Ali Matbaasında, 1969'da Kahire'de Muhammed Muhyiddin Abdulhamid tarafından yapılmıştır (I-IV). bkz. *Mu'cemu'l-Matbûati'l-'Arabîyye ve'l-Muarrabe*, s.1091; *Zehâiru't-Turâsi'l-'Arabî el-İslâmî*, I,607; Mes'ud; *İslam Hukuk Teorisi*, s.109-110; Âl-u Selmân, *Mukaddime*, I,57-58. 6.Bir diğer baskısı, son cilt fihrist olmak üzere altı cilt halinde İbn Affan Yay. tarafından (Mısır h.1421), Ebu 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl-u Selmân'ın geniş bir ta'lik ve tahrici ve Draz'ın da şerhi ile beraber neşredilmiştir. Çalışmamızda bu baskı esas alınmıştır.

15 Raysûnî, *Nazariyyetu'l-Makâsîd*, s.111, dpn.24; Ayrıca bkz. Âl-u Selmân, *Muvâfakât Mukaddimesi*, I,65.

Bu isimlendirme bu baskıların daha sonraki tekrarlarında ve Şâtıbî hakkında yapılan bazı çalışmalarda da aynen korunmuştur. Türkiye’de yapılan çalışmalarda da çoğunlukla bu baskılar esas alındığından aynı adlandırma devam edegelmiştir.

İlk dönem kaynaklarda yer almayan bu ilavelere genelde son dönem eserlerde rastlamaktayız. Bunun sebebinin; önceki kaynaklarda yer alan, kitap isimleri verilirken kitabın hangi ilim dalı ile ilgili olduğu ya da içeriği hakkında kısa olarak verilen ilave açıklamalar olduğu kanaatindeyiz. *el-Muvâfakât*’ın, fıkıh usulüne dair bir kitap olduğunu açıklamaya yönelik olarak, bu anlamlara gelen *fi Usûli’ş-Şerîa* veya *fi Usûli’l-Ahkâm* ilaveleri daha sonraları kitabın isminden kabul edilerek kullanılmıştır. Nitekim Şâtıbî hakkında en kadim kaynak kabul edilen ve Şâtıbî’nin talebesi sayılan *Mucârî*’nin eserinde, ‘*Kitâbu’l-Muvâfakât*’¹⁶ ifadesi yer alırken; en yetkili kaynaklardan *Ahmed Bâbâ*’da da bugünkü ilavelerde yer almayan ve yukarıda açıklanan görüşü destekler mahiyette ‘*Kitâbu’l-Muvâfakât fi Usûli’l-Fıkh*’ ibaresine rastlanmaktadır.¹⁷

b. *el-İ’tisâm* İle İlgili Olanlar

Şâtıbî’nin *el-Muvâfakât*’tan sonra en çok bilinen eseri olan *el-İ’tisâm*¹⁸ bidatlara karşı Şâtıbî’nin gösterdiği tavrı yansıtmaktadır.¹⁹ İki cilt olarak elimizde bulunan eserin henüz tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. İlk olarak kısmî bir şekilde *el-Menâr*’da yayınlanmıştır.²⁰ İlk tam basımı ise *el-Menâr*’ın editörü Reşid Rızâ tarafından hazırlanmıştır.²¹

el-Menâr dergisindeki *el-İ’tisâm*’dan yapılan bu alıntılar *el-Muvâfakât*’tan yapıldığı zannedilmiştir. Şâtıbî’nin hukuk metodolojisi hakkında bir doktora çalışması yapan Muhammed Hâlid Mes’ûd, I. Goldziher’in bu hataya düştüğünü kaydeder.²² Aynı şekilde Brockelmann da *el-İ’tisâm*’dan yapılan bu alıntılar *el-Muvâfakât*’tan yapıldığını belirtmiştir.²³ Brockelmann’ın Goldziher’in yanlışını tekrar ettiği kuvvetle muhtemeldir.²⁴

16 *Bernâmeç*, s.118.

17 *Neyl*, s.48.

18 İlk dönem kaynaklarda, “*Kitâbu’l-Havâdis ve’l-Bide’i*” şeklinde yer alan eserin (bkz. *Mucârî*, *Bernâmeç*, s.118; *Ahmed Bâbâ*, *Neyl*, s.48.) *el-İ’tisâm* olduğu kuvvetle muhtemeldir.

19 Geniş bilgi için bkz. *Mucârî*, *Bernâmeç*, s.118; *Ahmed Bâbâ*, *Neyl*, s.48; *Mahlûf*, *Şecere*, s.231; *Zirikli*, *A’tâm*, I,71; bkz. *Ubeydî*, *eş-Şâtıbî*, s.98,112 vd.; *Ali*, *el-İmâm eş-Şâtıbî*, s.76-77; *Raysûnî*, *Nazarıyyetu’l-Makâsıd*, s.113.

20 Örnek olarak bkz. *el-Menâr*, *Matbaatu’l-Menâr*, Mısır 1332 h., XVII,513 vd., 753 vd., 673 vd. 21 M. Halid Mes’ûd’a göre bu basım muhtemelen 1915’te Mustafa Muhammed Matbaasında, Şankîti kütüphanesindeki tam olmayan metne dayalı olarak yapılmıştır. Bkz. Mes’ûd, *İslam Hukuk Teorisi*, s.110. Diğer bir baskısı da, 1418/1997’de Beyrut’ta Dâru’l-Ma’rife tarafından Mahmût Ta’muhû Halebî talik ve tahririyle iki cilt bir arada basılmıştır.

22 Bkz. Mes’ûd, *İslam Hukuk Teorisi*, s.175.

23 Bkz. *GAL. Suppl.* II,375.

24 M.Hâlid Mes’ûd da aynı kanaati taşımaktadır. Bkz. *İslam Hukuk Teorisi*, s. 175 dnp.19.

c.Şâtübî'ye Ait Olduğu İddia Edilen Eserler

c.1. *Tip Risâlesi*

M. Hâlid Mes'ûd tarafından, *Tip Risâlesi* adlı bir eserin Şâtübî'ye ait olduğu, katalog verilerine ve bazı ön bilgilere dayanılarak öne sürülmektedir.²⁵ Hem böyle bir eserin varlığından hem de Şâtübî'nin tıp alanındaki uzmanlığından yetkili kaynaklarda bahsedilmemektedir. Bu sebeplerden ve katalog bilgilerinde zaman zaman rastlanan yanlışlıklardan dolayı, bu eserin Şâtübî'ye ait olduğu bilgisine ihtiyatla yaklaşılması, öncelikle eserin incelenmesi ve daha kuvvetli delillere istinat edilmesi gerekli görülmektedir.

c.2. *Risâle fi'l-Edeb*

Bu eserlerin yanında²⁶ Şâtübî'ye ait olduğu öne sürülen *Risâle fi'l-Edeb* adlı bir eserden de bahsedilmekte ise de²⁷ kaynaklarda böyle bir esere rastlanılmamıştır. Sanırız bu da *el-İfâdât*'in edebiyata dair bir eser olduğunu belirtmek için verilen, (*el-İfâdât Risâletun fi'l-Edeb* şeklindeki) ek bir bilginin sonraki dönemlerde ayrı bir kitap ismi gibi anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.²⁸

d.3. *Unvânu't-Ta'rif bi Esrâri't-Teklif*

Unvânu't-Ta'rif bi Esrâri't-Teklif Ömer Rızâ Kehhâle tarafından, eserleri arasında Şâtübî'ye ait *Muvâfakât*'tan ayrı bir kitap olarak sayılmışsa da²⁹ kaynaklar ve Şâtübî'nin kendi ifadeleri onu haklı çıkarmamaktadır. Usûle dair olan bu eserin isminin yazım aşamasında *Unvânu't-Ta'rif bi Esrâri't-Teklif*³⁰ olarak düşünüldüğü, daha sonra ise *el-Muvâfakât* olarak karar kılındığı bizzat Şâtübî tarafından ifade edilmektedir.

Şâtübî kitabı yazdığı esnada, hocalarından birisi rüyasında kendisini görmüş ve rüyada kitabın adını sormuş, Şâtübî de ona, '*el-Muvâfakât*' şeklinde ifade

25 (Metin: Leiden Üniversitesi, 139 r-140 r; CCO 1367; Warn/Or.331-(3b) Mes'ud, *İslam Hukuk Teorisi*, s.110. Bu el yazması Leiden Üniversitesinde bulunmaktadır. (Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts*, 1957, s.238.) Mes'ud, *age.*, s.110, dpn. 101'den naklen. Bu eserin Şâtübî'ye ait olup olmadığı hakkındaki tartışma için bkz. Mes'ud, *age.*, s.110-111.

26 Ahmed Bâbâ'nın *Neyl'de Şâtübî'nin eserlerini saymaya "...ve diğerleri"* ibaresi ile son vermesi, Şâtübî'nin başka eseri olup olmadığı sorusunu akla getirmiştir. Bu konuda tartışmalar bkz. Raysûnî, *Nazariyyetu'l-Makâsîd*, s.115.

27 Ali, *el-İmâm eş-Şâtübî*, s.77; İbn Mansûr, *A'lâm*, I,133.

28 Örnekle olarak bkz. Zirikî, *A'lâm*, I,71.

29 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu't-Muelliifin Terâcimu Musannifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye*, Dâru İhyâ'ât-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût ts., I,118.

30 Bu isim, '*Unvân* kelimesi 'başlık' anlamında anlaşıldığından olacak ki "*et-Ta'rif bi Esrâri't-Teklif*: (yükümlülüğün sırlarının bilgisi)" olarak da ifade edilmiştir. Bkz. Hayreddin Karaman, 'Kitap Hakkında' (*el-Muvâfakât* tercümesine yazdığı tanıtım yazısı), I, viii; Mehmet Erdoğan, *el-Muvâfakât*, trc. I,18; *el-İ'tisâm*'ın Mukaddimesi, s.6 vb. Günümüzde Şâtübî ve fikirleri hakkında yapılan çoğu çalışmada ise '*Unvânu't-Ta'rif*...' olarak isimlendirildiğinden bu kullanım tercih edilmiştir. Bkz. Ubeydî, *eş-Şâtübî*, s. 97; Ali, *el-İmâm eş-Şâtübî*, s.74-75; Raysûnî, *Nazariyyetu'l-Makâsîd*, s.111-112; Mes'ud, *İslam Hukuk Teorisi*, s.109; Âl-u Selmân, *Muvâfakât Mukaddimesi*, I,64.

etmiştir. Bu rüya kendisine anlatıldığında Şâtîbî, bu ismi beğenmiş ve eserini bu şekilde adlandırmayı uygun bulmuştur.³¹

SONUÇ

Bu çalışma, yukarıda da sebepleri ile birlikte açıklandığı üzere Şâtîbî'nin şahsı ve eserleri ile ilgili bazı iltibasların ve doğurduğu karışıklıkların tekrar edilmesi ile zamanla aslın yerine ikamelerinin önüne geçilmesi amacıyla telif edilmiştir. Aynı yere nispet edilmeleri sebebiyle aynı isimle meşhur olmuş ilim adamları birbirleri ile karıştırılabilmektedirler. İlk dönem kaynaklarda eser isimlerinin yanı sıra onların hangi konu ile ilgili olduklarını belirtmek üzere konulan ilave açıklamalar daha sonraları kitap isimlerine dâhil oldukları sanılarak beraber kullanılagelmiştir. Farklı müelliflere ait eserlerin sahiplerinin karıştırılması yanı sıra bir müellife ait eserlerin birbirine karıştırıldığı da olmuştur. Çalışmanın girişinde de belirtildiği üzere, bu karışıkların örneklendirildiği eserler istifade edilen ve bundan sonra da edilecek olan kaynaklardır.

31 *el-Muvâfakât*, I,10-11.